

Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін

2

Наталія ОНИЩЕНКО,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
член-кореспондент НАПрН України

Однією з «шокуючих» ознак нашого гуманітарного видавничого простору та юридичного наукового доробку останнього часу є відсутність серйозних монографічних робіт і, навіть, статейного матеріалу, пов'язаних з категорією «законність», яка майже зникла з наукового вжитку та науково-популярних видань.

Безперечно, такий стан речей не продиктований значним покращенням ситуації в усіх сферах життєдіяльності людини — від умов праці до умов відпочинку.

Сучасний кризовий стан та його прояви породжують стійкий соціальний і правовий нігілізм, що трансформується сьогодні з площини емоцій, почуттів, відчуттів, переживань (правова психологія) у площину переконань, ставлення, уявлень, стереотипів (правова ідеологія). Це й зумовлює ту чи іншу, на жаль, не завжди бажану для суспільства, поведінку індивіда.

Не приділяючи спеціальної уваги аналізу причин цього явища (всі вони добре відомі як пересічному громадянину, так і державним діячам, посадовцям, політикам, представникам науки), хочемо лише наголосити, що Україну сьогодні називають державою з репресивною економікою [1], визначають недосконалість її соціальної політики.

Такий стан речей зумовлює ситуацію, коли влада не може «достукатися» до людини; люди багато в чому нехтують не тільки соціальні (мораль, релігійні канони), а й правові норми.

У цих умовах, на наш погляд, необхідне відродження поваги до принципу законності, підвищення авторитету закону, що є чи не першочерговим завданням представників вітчизняної науки. Тому, не пропонуючи нових «рецептів миттєвого одужання суспільства», враховуючи, що це процес не одного дня, тижня або місяця, що суспільство не може «одужати» за «помахом чарівної палички», а довіра до закону й режиму законності не може виникнути миттєво за бажанням як представників влади, так і представників соціуму, хочемо навести деякі мірку-

вання, які зможуть, на наше глибоке переконання, хоча б у постановочному сенсі слугувати розв'язанню зазначеної проблеми.

Передовсім декілька загальних зауважень щодо суспільно-політичного змісту категорії «законність». Не є перебільшенням, що таких «змістів» існувало чимало: революційна законність, пролетарська, «червона», соціалістична законність тощо. Зрозуміло, що інший економічний, політичний та соціальний устрій змінив уявлення про багато явищ соціальної дійсності. Проте чи означає це, що повинно нівелюватися, зникнути саме явище законності з нашого життя? Можна без перебільшення зазначити: дехто з учених вважає, що таке «раптове зникнення» законності пов'язане з утвердженням і поширенням іншого важливого принципу сьогодення — принципу верховенства права. Утім, ми чітко обстоюємо позицію, що принцип верховенства права не є «опонуючим» із принципом верховенства закону. До речі, як колись [2, с. 221], так і сьогодні [3] законність, ефективність та дієвість законодавства вчені пов'язують із самим законом.

Є беззаперечним, що закон — це одна з форм існування, буття, дії права. За умови його визнання в державі як джерела права закон завжди очолює ієрархію відповідних джерел.

Варто зазначити, що саме аспект розгляду співвідношення загальнотеоретичних категорій «право» і «закон» є не новим не тільки для загальної теорії держави і права, а й для філософських, політичних і соціологічних наук. З огляду на цю констатацію хочемо зазначити, що, справді в юридичних, монографічних джерелах розгляд проблеми «право — закон» може бути побудований щодо «вищого» начала та «похідного» [4, с. 96–97]. Але

ніколи розгляд цієї проблеми не передбачав взаємовиключення цих категорій, а скоріше — їх взаємодію, взаємовплив та взаємообумовленість. Тому досить важко зрозуміти, чому в нашому суспільстві та правовому полі домінує точка зору саме щодо взаємовиключення цих категорій (йдеться про принципи верховенства права та верховенства закону), ніж щодо їх взаємодії.

У контексті цієї проблеми під «законом» потрібно розуміти не закон у строгому, спеціальному сенсі (як акт верховної влади і джерело вищої юридичної сили), а як офіційне джерело юридичних норм.

На наш погляд, є реальна потреба розгляду, можливо, переосмислення співвідношення принципу верховенства права та принципу верховенства закону саме як не взаємовиключних, а взаємно співіснуючих категорій. Більше того, чи слід надавати перевагу кожному з них? І чи варто це робити сьогодні в доктринальному осмисленні чи в практичному втіленні?

Ю. Шемшученко зазначає, що «істотною вадою в дослідженні сутності верховенства права є відірваність цього поняття від реалій життя, надання йому значення самостійної абстрактної і містифікованої ідеї. На цьому ґрунті має місце протиставлення концепцій «верховенства права» і «верховенства закону», гіпертрофується значення першої з них і звучать навіть рекомендації відмовитися від вживання як у теорії, так і на практиці категорії «верховенства закону» [5, с. 6].

Сутність діалектичної взаємодії конституційних принципів верховенства права і верховенства закону (ст. 8 Конституції України) полягає насамперед у тому, що вона є проявом загального й особистого в праві.

Основний Закон — це тонкий правовий інструмент, який потребує обережного поводження. Його не можна пристосовувати для закріплення переваг окремих політичних сил або політиків. Він повинен відображати загальнонародний інтерес [6, с. 317].

Визнання головними принципами законотворчості в Україні принципу верховенства права і верховенства закону означає принаймні, що закони держави повинні, по-перше, відповідати праву як мірі загальної рівності для всіх свободи і справедливості й, по-друге, у законах є необхідним для блага суспільства обмеження приватного свавілля як особи (фізичної і юридичної), так і держави. При цьому закон та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції України 1996 року й відповідати їй [7, с. 188].

Якщо абстрагуватися від приватних, пов'язаних із типом праворозуміння, розбіжностей у численних дефініціях, законність розуміють як фундаментальну юридичну категорію, що є критерієм правового життя суспільства і громадян. Це «комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави» [8, с. 274]; законність також розуміють як специфічний режим суспільно-політичного життя, втілений у системі нормативних, політико-юридичних вимог (неухильного дотримання правових актів усіма суб'єктами, верховенства права, рівності всіх перед законом, належного й ефективного застосування права, послідовної боротьби з правопорушеннями) [9, с. 194]; законність також розглядають як «принцип, метод та режим суворого, неухильного дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин» [10, с. 209].

При розгляді законності як особливого соціального явища суспільного життя, самостійного елементу механізму державно-правового регулювання це явище в правовій державі можна розглядати як режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним актам. Вони покликані не суперечити нормам права, а видаватися в інтересах всього суспільства і здійснюватися всіма учасниками правовідносин.

При цьому слід наголосити на потребі розмежування дефініції законності і правопорядку [11, с. 86]. Варто також підкреслити, що наведені дефініції законності не виключають інших визначень цих феноменів. Ми вважаємо, що право на існування мають усі теоретичні уявлення та міркування. Однак лише розуміння законності як особливого режиму, стану, сукупності соціально-політичних відносин, урегульованих відповідними нормативно-правовими актами, дає змогу вбачати в цьому феномені специфічне правове явище.

У законності концентровано виражена властивість права щодо протистояння сваволі в процесі впорядкування суспільних відносин, а також закріплення тих форм власності, які відповідають досягнутому рівню розвитку виробничих сил суспільства [12, с. 156]. Законність спирається на певний механізм регулювання, що є властивим правовим відносинам, забезпечується можливістю застосування механізму державного примусу. Однак при цьому потрібно враховувати, що останній здійснюється суб'єктами, які також наділені відповідними обов'язками.

Проте законність не може спиратися тільки на примус (фізичного чи психологічного спрямування), її витoki — інтереси і потреби людей, а конкретніше — права суб'єктів правовідносин, використання яких завжди залежить від виконання іншими учасниками цих відносин юридичних обов'язків. Законність варто розглядати як специфічне суспільне явище, що визначає пріоритет закону у відносинах між владою та особою.

Перетворення справедливості на законність і її втілення — головне завдання, до вирішення якого має прагнути будь-яка влада [13].

В іншому разі дедалі виразнішим ставатиме невдоволення суспільства феноменом держави в усіх проявах її функціональної здатності. Щодо нашого суспільства, то йдеться не про політичну заангажованість, «кольори» і «фарби» від політики. Сьогодні це питання не є вже таким гострим у суспільній свідомості. Мова піде про несприйняття держави, багатьох її інститутів, недовіру до її реформаторських позицій та стартів.

Правовий механізм, зумовлений соціальними чинниками і пов'язаний із державою, має юридичну специфіку, яка досить важлива для правової науки та практики зміцнення законності й правопорядку. Зв'язок між правозаконністю та суб'єктом полягає в тому, що законність як режим діяльності створює юридичні умови забезпечення суб'єктивних прав, а останнє є передумовою існування законності як специфічного суспільного явища. Інколи навіть лунає думка, що примус з боку держави є гарантією законності.

Насправді державний примус гарантує законність лише частково. Така форма реалізації забезпечення законів з остраху можливого покарання має тимчасовий, а тому недостатньо ефективний характер (наприклад, «око за око», «зуб за зуб») [14, с. 51, 52]. Крім того, як профілактичний засіб необхідно цей острах постійно підтримувати, що, безперечно, призведе до жорсткішого законодавства, фіктивної звітності, проведення різних кампаній (боротьба з пияцтвом і самогоноварінням, організованою злочинністю, корупцією тощо), а отже, посиленню елементів тоталітаризму в державному механізмі. Крім того, закон дотримуватиметься не лише завдяки повазі до нього, що, безперечно, містить перспективи можливого порушення, а отже, не сприятиме сприйняттю демократичних засад права взагалі.

Проте ліквідація (або непродумана реорганізація) державного механізму примусу категорично призводить до криміналізації суспільства, правового нігілізму, соціальної деградації.

У правовій державі законність (правозаконність) є гарантією правомірності застосованого примусу. За-

конність гарантується системою соціальних і політико-правових чинників, до яких варто віднести:

– забезпечення стабільності конституційних гарантій прав людини й засадничих свобод;

– проведення реформування судової системи і кримінальної юстиції;

– окрему увагу потрібно приділити затвердженню законопроектів та впровадженню законів про доступ до публічної інформації, громадського радіомовлення, подолання зловживань у медійній сфері (забезпечення демократії у сфері свободи слова – в цьому зв'язку вдосконалення функцій Гуманітарної ради);

– окремим вектором юридичної практики має стати вдосконалення норм законодавства щодо діяльності громадських організацій;

– особливу увагу необхідно спрямувати на вдосконалення правових норм, пов'язаних із безоплатною правовою допомогою;

– терміновою мірою потрібно вважати запровадження посад омбудсманів із спеціальною компетенцією, а можливо, й організацію їхньої діяльності за територіальною ознакою, тобто формування та розвиток відповідних служб у кожному місті, кожному районі великих міст, на обласному рівні тощо;

– безумовне право громадян на звернення до органів державної влади з метою поновлення порушених прав, зокрема й на судовий захист своїх найважливіших конституційних прав і свобод, гласність і відкритість під час розгляду таких справ;

– розвиток системи законодавства, стабільність правовідносин, високий рівень правосвідомості населення і правової культури, юридична інформованість населення;

– удосконалення та розвиток національної правової системи, врахування вимог сучасного правового розвитку та необхідне наукове обґрунтування механізму зближення національних правових систем в умовах інтеграційного розвитку.

Отже, констатуємо, що законність є найадекватнішою формою закріплення правопорядку. Якщо закон означає офіційне визнання масштабу свободи, то законність є вимога дотримуватися такого масштабу, а режим законності – стан суспільних відносин, за якого цей рівний та відносно справедливий масштаб свободи може бути реально використаний суб'єктами права.

Це явище в повному обсязі може існувати тільки за демократичних політичних режимів, які здатні забезпечити прийняті закони, адекватні сутності права [15]. Дотримання законів, які санкціонують сваволю, не в змозі забезпечити режим законності, навпаки, воно розхитує законність та існуючий правопорядок. За протиправного режиму не може бути правомірних дій. Це пояснюється двома взаємозалежними обставинами. По-перше, тим, що акти влади, які санкціонують сваволю, не мають юридичних норм, що віддзеркалюють об'єктивну необхідність (чинник об'єктивної якості). По-друге, тим, що такі акти виключають широке використання суб'єктивних прав, які тягли б за собою вимоги значної кількості суб'єктів суспільства виконувати юридичні обов'язки; акти сваволі практично повністю відчужують законність від інтересів більшості населення (чинник суб'єктивного порядку).

На суспільному рівні варто визначити, що передумовою законності є об'єктивна соціальна потреба зберігання цінності людського суспільства, опосередкована встановленням юридичних правил загальнообов'язкової поведінки, які сприяють нормальному функціонуванню суспільного організму, які закріплюють такі умови діяльності індивідів, що дають можливість задовольняти свої потреби та не заважають усім іншим робити те саме. Сприймаючи як особливий режим законність, можна за певних умов закріплювати панування закону в суспіль-

них відносинах, а отже, в усіх пов'язаних із державою політичних відносинах. Однак панування закону повинно розумітися лише в тому сенсі, що відносини мають складатися закономірно, поведінка їх суб'єктів – враховувати потреби законодавства, а невиконання юридичних обов'язків – тягти за собою передбачену законом відповідальність.

У наш час, коли найбільшою проблемою юридичного світогляду й відповідної йому юридичної практики є проблема захисту прав, свобод і законних інтересів людини, коли постає нагальна потреба захисту та гарантування на практиці теоретичних положень концепції прав людини, – зміцнення авторитету закону і принципу законності в правовому просторі є першочерговим завданням як теоретиків права, так і практиків.

Не торкаючись негараздів нашого життя, кризових проявів та уражень (від економічної до моральної сфери), хочемо зазначити, що особливого значення в цих умовах набуває дієвість права та результативність законодавства [3], осмислення категорії «правозаконність», тобто режиму суспільно-політичного життя, що характеризується високою повагою та обов'язковим дотриманням (від пересічного громадянина до найвищих посадовців) норм законів. Принаймні для цього нині є істотної підстави та нагальна суспільна потреба.

Джерела

1. Мелехин А. В. Теория государства и права: Учебник. – М.: Маркет ДС, 2007. – 640 с.
2. Стучка П. И. Учение о советском государстве и его конституции. – М., 1931.
3. Дія права: інтегративний аспект: Монографія / За ред. Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2011. – 360 с.
4. Ткаченко В. Д. Порівняльне правознавство. – Х.: Право, 2003.
5. Шемшученко Ю. С. Передмова // Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії: Монографія. – К.: Юридична думка, 2008.
6. Шемшученко Ю. С. Сквозь призму времени. – К.: Юридична думка, 2008. – 448 с.
7. Тарасишина О. М. Відображення принципу справедливості в законодавчих актах України // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наукових праць. – Вип. 36. – О.: Юридична література, 2007.
8. Бобровник С. В. Законність // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2007.
9. Алексеев С. С. Проблемы теории государства и права. – М.: Юрид. лит., 1987. – 448 с.
10. Теория права и государства: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – М.: Новый юрист, 1996. – 472 с.
11. Розумовский О. С., Симанов А. Л. Категории «состояние» и «связь состояний» с точки зрения понятийный элемент и система // Системный метод и современная наука. – Новосибирск, 1972. – Вып. 2.
12. Явич Л. С. Сущность права. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 207 с.
13. Папієв М. Громадянське суспільство: міф, реальність чи шанс? // Дзеркало тижня. – 2007. – 3 листопада. – С. 3.
14. Омельченко І. К., Сорокін О. В., Череватий В. В. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчально-методичний посіб. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000.
15. Малеин Н. С. О законности в условиях переходного периода // Теория права: новые идеи. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1995. – Вып. 4. – С. 26–32.